

Історія України

ББК С(4Укр)1 К-89

**МИКОЛА ФЕДОРОВИЧ ЧЕРНЯВСЬКИЙ, УКРАЇНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК І
ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ, НА СЛУЖБІ У ХЕРСОНСЬКІЙ ГУБЕРНСЬКІЙ
ЗЕМСЬКІЙ УПРАВІ (1903-1918 рр.)**

*Н. М. Кузовова***АНОТАЦІЯ**

Стаття присвячена роботі українського письменника та громадського діяча Чернявського М.Ф. у Херсонській губернській земській управі. За допомогою аналізу наявної джерельної бази з'ясовані важливі віхи його життя і творчості, пов'язані із земською службою.

Ключові слова: земство, Херсонська губернія, українська інтелігенція, політичні репресії, М. Ф. Чернявський, В. І. Кедровський, А. М. Грабенко.

Постать Миколи Федоровича Чернявського (22.12.1867 (03.01.1868), сл. Торська Олексіївка Бахмутського р-ну Катеринославської губ. (нині – с. Жовтневе Добропільського району Донецької області) – 19.01.1938, м. Херсон), українського поета, письменника, громадського діяча, педагога викликає повагу, захоплення та співчуття. Його творчий доробок не втрачає актуальності як предмет дослідження для літературознавців, які дискутують про значення творчості М. Ф. Чернявського для розвитку української літератури кінця ХІХ – першої третини ХХ ст.[1] Неоднозначними є оцінки громадської та просвітницько-педагогічної діяльності М. Ф. Чернявського. Однак найбільше потребують уточнення основні віхи біографії письменника, оскільки через некритичний підхід до джерел дуже часто допускаються прикрі помилки, які, безперечно, не вносять ясності у питання історичного значення постаті М. Ф. Чернявського. Дана публікація має на меті проаналізувати наявну джерельну базу, що висвітлює діяльність М. Ф. Чернявського у Херсонській губернській земській управі (1903-1918).

Тоталітарний режим, жертвою якого став 70-річний письменник, намагався стерти прізвище М. Ф. Чернявського з людської пам'яті. Проте його творчість, мемуари колег, односторонців та архівні документи стали на заваді цьому злочині. Розсекречення архівів, створення сучасного науково-довідкового апарату до документів, що зберігаються в архівах, бібліотеках та музеях й успішна пошукова робота дозволяє залучити до наукового обігу раніше неопубліковані джерела, систематизувати та узагальнити наявну джерельну базу з питання.

Інтерес до постаті М. Ф. Чернявського активізувався із здобуттям Україною незалежності. У 1993 р. факультетом української філології Херсонського державного педагогічного інституту до 125-ліття з дня народження була проведена наукова конференція «Микола Чернявський – письменник, громадський діяч, педагог», учасники якої пролили світло не лише на вагомий внесок М. Ф. Чернявського у розвиток української літератури як письменника та поета, а й вперше озвучили невідомі факти його біографії [2]. Результати кропіткої роботи у цьому напрямку були репрезентовані у 1998 р. та 2013 р. філологами, бібліотекознавцями, музеєзнавцями та істориками на базі Херсонського державного університету та обласних бібліотек [3]. Огляд просвітницької діяльності М. Ф. Чернявського дозволив поставити його ім'я поряд із відомими діячами української культури, такими як М. С. Грушевський, М. М. Коцюбинський, С. Ф. Русова, Б. Д. Грінченко у справі розбудови української

школи. Однак саме період роботи у Херсонському губернському земстві – найбільш спірний та невизначений для творчої та громадської діяльності письменника.

Джерельна база про нього складається з невеликої групи документів, різних за своєю інформативністю та значенням. У 1998 р. з архіву СБУ до державного архіву Херсонської області у фонд Р-4033 Управління служби безпеки України в Херсонській області у складі архівно-слідчих справ репресованих осіб надійшли документи письменника М. Ф. Чернявського [4]. Інформація про його справу була включена до відповідної анотації фонду при виданні путівника по фондам держархіву Херсонської області у 2003 р. [5]. Ще до передачі слідчої справи в архів, до СБУ зверталися науковці з проханнями надати матеріали справи для ознайомлення, про це свідчать відповідні запити, додані до неї [6]. На жаль, у ній дуже мало інформації про період життя М. Ф. Чернявського до 1917 р. Свідки у справі, викладачі Херсонського педагогічного інституту, уникають будь-яких згадок про період, раніше, ніж 1921 р. [7].

Слідча справа містить офіційні біографічні дані письменника, його домашню адресу, підтвердження, що він дійсно працював в Херсонській губернській земській управі, а також свідчення, які давав М. Ф. Чернявський на свій захист у пограничній ситуації, на межі життя та смерті [8]. Саме вони дають найповніші уявлення про сталість його переконань, їх незмінність під впливом часу та життєвих обставин: властиві йому гуманізм, національну свідомість, діяльнісний підхід у справі українського просвітництва.

На початку 1990-х рр. головним джерелом до біографії М. Ф. Чернявського стали мемуари В. І. Кедровського, українського державного і політичного діяча, публіциста, у 1910 [1911]-1917 рр. – колеги М. Ф. Чернявського по земській службі, що надійшли з-за кордону. Історія їх появи на теренах України розповідається О. О. Марущак у альманасі «Константи» [9]. Вони лягли в основу практично всіх біографічних довідок про М. Ф. Чернявського, що наводяться в довідкових видання, літературній критиці, дисертаційних дослідженнях тощо. Але інформацію про дати та інші точні відомості з біографії М. Ф. Чернявського не можна брати на віру, без критичного аналізу. Адже В. І. Кедровський писав свої мемуари у поважному віці, вдалині від батьківщини. Передусім, це стосується діяльності М. Ф. Чернявського у Херсонському губернському земстві.

Не викликає сумнівів рік приїзду письменника до Херсону – 1903. Він наводиться в анкеті, власноруч заповненій М. Ф. Чернявським для відділу народної освіти Херсонської повітової ради у 1922 р. та у його спогадах про М. М. Коцюбинського «Червона лілея» [10].

В іншій анкеті [11] є посилання на формулярний список про службу в Херсонській губернській земській управі від 6 квітня 1915 р. № 582 та «різні посвідчення», місцезнаходження яких на сьогодні, на жаль, невідоме. Будиночок письменника на Базарній вулиці № 3/1, в якому той проживав у Херсоні (тепер будинок № 18 по вулиці Перекопській), збігся понині. На ньому знаходиться меморіальна дошка: «Тут з 1903 по 1937 роки жив відомий український письменник М. Ф. Чернявський». Про відвідини М. М. Коцюбинського розповідає інша табличка: «Тут наприкінці серпня 1903 року перебував великий український письменник революціонер-демократ М. М. Коцюбинський». Та деякі дослідники вважають, що у цей час письменник жив у найманому житлі, бо тільки-но приїхав до Херсону, а квартиру на Базарній придбав пізніше [12].

Великий інтерес викликають мотиви переїзду М. Ф. Чернявського до Херсона, адже із Херсонщиною тепер назавжди буде пов'язане його життя і трагічна загибель. Робота у статистичній службі Чернігівського губернського земства поряд з друзями: М. М. Коцюбинським та Б. Д. Грінченком у 1898-1903 рр. була одним із найкращих періодів життя М. Ф. Чернявського в духовному сенсі, що не можна сказати про її

матеріальний бік. Важке фінансове становище земських службовців, особливо серед представників інтелігенції, яка через свої погляди переслідувалась урядом, не було рідкістю. Тож сім'я М. Ф. Чернявського часто знаходилась на межі бідності. Через це посада завідувача шкільним відділом Херсонської губернської земської управи, про яку згадує у своїх мемуарах В. І. Кедровський, могла зацікавити М. Ф. Чернявського. Досить пристойний на той час оклад у 2652 крб. на рік міг задовольнити письменника із досвідом статистичної роботи. Проте така посада у Херсонському губернському земстві ніколи не обіймалась М. Ф. Чернявським. Завідувачем шкільного відділу традиційно призначався або голова управи, або його заступник – депутати (гласні [ті, що мали право голосувати на засіданнях земства – Н. К.] Херсонського губернського земства. Протягом 1902-1905 рр., коли М. Ф. Чернявський приїхав до Херсона та, за свідченнями В. І. Кедровського, був звільнений з земської служби, цю посаду обіймав О. К. Парамонов, а з 1906 р. – ліберальний земський діяч, гласний від Єлисаветградського повіту, А. А. Сорокін. Тож про яку посаду йдеться мова? Скоріше за все це посада завідувача шкільним бюро Херсонської губернської земської управи.

Про утворення бюро на засіданнях Херсонського губернського земства говорилося у листопаді 1903 р., коли М. Ф. Чернявський вже знаходився в Херсоні. Це призначення проходило дуже важко. Під час обговорення вимог до посади завідувача були пропозиції щодо обов'язкової вищої освіти кандидата. У такому випадку М. Ф. Чернявський, колишній семінарист, міг взагалі залишитись ні з чим. На щастя вимоги про вищу освіту були відхилені [13]. Шкільне бюро мало поєднувати статистичну та шкільну роботу. Його позиція була дуже хиткою, оскільки земські двічі хотіли мати одночасно й управлінський, й статистичний орган, який до того ж мав надавати відомості про освіту до звітів губернатора та готувати до друку огляди народної освіти.

Таким чином, замість стабільної роботи М. Ф. Чернявський в черговий раз отримав досить невизначене становище. У адрес-календарі за 1904 та 1905 рр. його посада вказана як «діловод шкільного відділу Херсонської губернської управи». Звичайно у цьому виданні інколи допускалися неточності та друкарські помилки, але скоріш за все офіційно завідувачем шкільного бюро М. Ф. Чернявський так і не було призначено, оскільки офіційний статус шкільного бюро у цей період був під питанням.

Але робота, запланована для шкільного бюро проводилася. Збиралися відомості про шкільні заклади. У 1903 р. у типографії газети «Юг» було видрукуване «Народное образование в г. Херсоне за 1902 год», наступний огляд за 1903 р. було видано у 1905 р. У 1904 р. були вперше опубліковані результати загального перепису Російської імперії 1897 р. по Херсонській губернії. Його результати, у поєднанні з відомостями, зібраними про розвиток шкільництва в губернії лягли в основу ґрунтового видання «Народное образование в Херсонской губернии за 1905 год» за участю М. Ф. Чернявського, опублікованого у 1907 р. [14]. Проте він не міг взяти участі у підготовці відповідних видань за 1899-1902 рр. тим паче за «архівними джерелами», як стверджують деякі дослідники [15]. Адже огляди видавалися практично одразу після збирання та опрацювання інформації, а вищезгадані опубліковані у 1894 (за 1892-1894 рр.) [16], коли М. Ф. Чернявський, ще вчителював і не мав досвіду статистичної роботи, та у 1903 (за 1902 р.) [17], коли він, ймовірно, ще не був призначений на посаду.

Наступний етап біографії М. Ф. Чернявського, а саме – звільнення з посади завідувача шкільним бюро Херсонського губернського земства на жаль, не знайшов відображення в архівних документах. Він описаний у мемуарах В. І. Кедровського, можливо зі слів М. Ф. Чернявського, оскільки сам В. І. Кедровський, згадує, що прийшов працювати у земство у 1910 р. (за іншими джерелами – у 1911 р., бо у 1910 р. він ще закінчував курс в Новоросійському університеті). У фонді канцелярії херсонського губернатора, на який посилаються дослідники, таких відомостей не

значиться, тож питання про звільнення, відновлення з пониженням М. Ф. Чернявського у посаді залишається відкритим.

Проте, ймовірно, саме ця подія знайшла відображення у його літературному творі «Вогонь життя», опублікованому у газеті «Рада» у 1908 р.: «Уже минуло півроку, як я втратив посаду. Заробітку не було ніякого. Зібраного за попередні роки, коли малась посада, було уже мало. І нужда вигнала мене з сім'єю на самий край города, де купчилась сама біднота, як і я тепер. Ми займали невеличку хату, криту очеретом, що дивилась своїми трьома вікнами на широкий шлях і далі геть у степ...». В оповіданні не вказується, яку посаду обіймав його герой і чому її втратив, проте змальовано переживання, які певно мали місце у житті М. Ф. Чернявського: «У всіх було дуже негарно й важко на душі, і ми сиділи цілими днями дома... .. серце моє краялось од болю, досади й гніву проти тих, хто скинув мене з посади, хто так тяжко образив мене й примусив і сім'ю мою за невинно терпіти оці злидні...». Порівняння героя себе із старою та хворою конякою сусіда-биндюжника відлунює старими, ще з Чернігова, та новими з Херсону, образами на земство та уряд: «... невеселі думки важко ворухилися у моїй голові, думки про долю нашого брата – інтелігентного пролетаря. Так і нас, як і її, коли витягнуть усі жили, коли використають нашу енергію, уживуть на влаштування свої кар'єри творчі сили нашого розуму і духу, – «випускають на волю»: викидають разом із сім'єю на вулицю, на дощ і холод, а то й на голод». Часова прив'язка до революційних подій 1905 р. у вигляді розповіді служниці Гапки про недавні події «як палили панів» лише наголошує на біографічних мотивах цього оповідання. В кінці оповідання його герой, пообіцявши будь-за що знайти роботу, знов відчуває душевне піднесення: «І я чув, що в душі моїй знов розгортається вогонь життя, мій власний вогонь, що він не погасне, а все ростиме, й ростиме, і розжене пільму, що повила нас» [18]. Можна зробити припущення, що М. Ф. Чернявський був звільнений, а не просто відсторонений від служби.

Деякі дослідники, вслід за В. І. Кедровським, причиною звільнення називають публікацію альманаху «Перша ластівка» (Херсон, 1905 р.) [19], що пропагував поширення української мови [20]. Однак це не зовсім вірно. М. Ф. Чернявський почав готувати альманах у 1903 р., але відклав свій проект через інший альманах, який готував разом з М. М. Коцюбинським – «З потоку життя» (Херсон, 1905) [21]. До нього мали увійти нові неопубліковані твори українських письменників. Відомий перший «доцензурний склад» альманаху: твори Лесі Українки, О. Кобилянської, А. Чайковського, Б. Грінченка, М. Чернявського. У 1904 р. у своєму листі до В. Гнатюка М. Коцюбинський досить критично відзивається про якість більшості надісланих літературних творів [22]. Після цензури, яка заборонила друкувати новелу Лесі Українки, що була, на думку М. Коцюбинського, «найкращою, на мій смак, річчю з усього присланого до збірника», він все одно мусив «із стисненим серцем» друкувати альманах «З потоку життя» [23]. М. Ф. Чернявського пише: «Цей альманах дав нам багато клопоту й ані крихти морального задоволення. Поки ми його складали, провели через цензуру й видрукували, налетіла буря революції 1905 року, повіяло новим життям, і альманах наш важким каменем сів на дно. Коли ми знов у 1906 році побачились з Коцюбинським і я сказав, що доля поглумилась з нашого альманаху: замість того, щоб він приніс в літературне життя щось нове і свіже – з потоку життя, як ми хотіли, саме життя викинуло альманах з свого потоку, то Коцюбинський тільки болісно скривився й махнув рукою... Але тоді, в Херсоні, ми ще гріли в серці надії й сподівались, що з нашої праці, може, й вийде нове й цікаве. Принаймні таке бажання об'єднувало нас. В самих собі ми почували потяг до нового життя, до ще не ходжених шляхів і не затертих образів» [24]. Збірник «Перша ластівка» також було визнано критиками неактуальним та застарілим. Тож навряд чи ці збірники, дозволені цензурою, могли стати причиною для його звільнення.

Скоріше за все звільнення М. Ф. Чернявського сталося через його активне листування у 1905 р. з М. М. Коцюбинським, який був задіяний у страйку працівників Чернігівської губернської земської управи та захоплено ділився враженнями від цієї події у своїй, вочевидь, перлюстрованій державними органами, кореспонденції. Оскільки основною темою листування для М. Ф. Чернявського все ж таки було видання альманахів, звільнення, на його думку, було невмотивованим, звідси і враження від нього як від нанесеної образи, віддзеркалене у творі «Вогонь життя».

Характер політичної діяльності М. Ф. Чернявського обумовлений його політичними поглядами, що виразно відображені у його вірші: «Не ворог правди я й законам, – Я правди прагну і прошу, Щоб легше дихать всім було нам, У тім і правду бачу всю. І хай дзвенить мій спів журливий, Як дзвін вартовий у ночі, Як голос брата незрадливий, Братів до світу зовучи [25]. У 1922 р. в анкеті про свої політичні вподобання він пише «безпартійний еволюціоніст» [26]. Така позиція характерна для земської ліберальної інтелігенції. Разом це говорить про стабільну політичну та життєву позицію М. Ф. Чернявського, яка базується на гуманізмі, духовності, національній ідеї. За його життя така позиція вважалася слабкістю і, навіть, злочином, тому щоб її відстоювати потрібна була неабияка мужність. Так, в оповіданні «П'яниця» М. Ф. Чернявський критикує представників інтелігенції, що, на його думку, займаються «... лише питаннями народної економіки і поза її межами мало чим цікавляться ...». «І йому було досадно, що хоч він і бачить зараз фальш, але побоїться говорити про неї між товаришами, щоб не сказали про нього, що він людина відстала й малорозвинена. І він вирішив ніколи й ніколи з товаришів не говорити про свою зустріч, щоб не показатися смішним. Це його трохи заспокоїло, немов хто приложив до рани пластиря...», - від імені статистика Навроцького говорить про наболіле письменник [27].

Невідомо, яким чином М. Ф. Чернявського поновлено на земській службі, можливо за сприяння свого однодумця А. М. Грабенка. З А. М. Грабенком письменника поєднував важливий напрямок роботи – боротьба за українську школу.

У 1908 р. у Києві А. Грабенко опублікував нарис «До історії земської школи на Херсонщині», у якому в іронічній формі підкреслив негативні наслідки навчання в українських школах виключної російською мовою. : «... І балакали ми з ними якимсь «язичієм», псували й рідну, і чужу мову, брали всю «науку» пам'яттю, а не розумом і не душею, і коли в нас оставалося що-небудь від тієї науки, то тільки те, що ми добували з великою працею і зараз же прикладали до живого життя, “пускали в житейський оборот». Од усього другого зоставалися тільки якісь уривки, попсовані, понівечені, без складу й ладу, пригодні лише на те, щоб надрукувати їх в яким-небудь юмористичнім журналі і тим довести, який «дурак этот хохол»: не розуміє самих звичайних речей» [28]. У цей час ряд громадських та педагогічних діячів – М. П. Драгоманов, М. С. Грушевський, С. Ф. Русова, Б. Д. Грінченко та багато інших виступили за впровадження в Україні навчання українською мовою, на захист національної мови та культури, головним ворогом яких стала “чужа школа”. Ці погляди були дуже близькі М. Ф. Чернявському і відкривали для нього нове поле діяльності – боротьби за рідну школу. Спробою привернути увагу до цієї проблеми були рекомендації В. І. Кедровському, який зацікавився рецидивами неграмотності серед дітей. На думку М. Ф. Чернявського, це відбувалося через те, що навчання велося нерідною мовою. «Микола Федорович, як колишній завідувач, вніс до програми обслідування багато істотних поправок і додатків. Також він дав мені цілий ряд цінних порад, коли на підставі зібраних матеріалів я керував укладанням нового огляду народної освіти в Херсонській губернії за 1910 рік та позашкільної освіти за 1912 рік», – із вдячністю пригадує В. І. Кедровський, нагороджений за цю роботу урядовою срібною медаллю на честь 50-річчя заснування земства [29].

У 1915 р. в офіційному жандармському донесенні про політичну ситуацію у Херсонській губернії, на нашу думку, можна прослідкувати діяльність саме М. Ф. Чернявського та А. М. Грабенка: «... в украинских кружках заметно сильное увеличение интереса к прошлому Малороссии и ведутся разговоры и беседы пока чисто теоретического характера о желательности более широкого распространения малороссийского языка в присутственных местах, в частности в судах и переписке учреждений, близко стоящих к народу. Число таких кружков и лиц, проявляющих активную деятельность на этом поприще, пока не велико... Таким образом можно предположить, что в Херсонской губернии украинское движение пока лишь зарождается и в нем принимают участие весьма немногочисленные лица, преимущественно служащие земства, никакой почвы в народе не имеющие» [30].

Отже, створення М. Ф. Чернявським просвітницького товариства «Українська хата» в Херсоні у 1917 р. виступає важливим, виваженим та послідовним кроком, підсумком багаторічної просвітницької діяльності. Як пише сам М. Ф. Чернявський у статті «Рідна школа»: «На цей шлях, шлях української школи, вперше з усіх земств Херсонської губернії ступає Херсонське повітове земство. Вітаємо його на цьому шляху і бажаємо, щоб цим шляхом пішли й усі земства губернії. Черга тепер за школами середніми» [31].

Найвагомішим доробком М. Ф. Чернявського на земській службі можна вважати укладання систематичного зведення постанов Херсонського губернського земства за 1900-1914 рр., здійсненого і опублікованого ним у 1918 р. [32] У передмові до тому, датованій 10 травня 1918 р., М. Ф. Чернявський описав матеріальні труднощі при підготовці видання, що виявилось останнім: «Неймовірне подорожчання, внаслідок війни та пов'язаної з нею економічної кризи, вартості паперу та друкування змусило губернську управу відмовитися від обладнання даного тому докладним алфавітним покажчиком». Та попри негаразди, традиції, що склалися при підготовці трьох попередніх томів, були збережені: для складання зведення використані журнали засідань губернського земського зібрання, доповіді губернської управи, комісії і звіти з виконання постанов зібрання. Й дотепер це видання є актуальним джерелом й, одночасно, науково-довідковим апаратом з історії земств. Також воно свідчить про те, що земська робота посіла важливе місце у житті письменника.

Не можна погодитись із твердженням літературного критика В. Костенко, що «...відірваність від культурних центрів і тогочасного літературного життя негативно позначилась на письменницькій долі Миколи Чернявського...» [33] Епістолярна спадщина М. Ф. Чернявського, яка зберігається в Інституті рукопису бібліотеці ім. І. Вернадського, свідчить про його листування з Б. Д. Грінченком, С. О. Єфремовим, нащадками П. О. Куліша [34]. Життя М. Ф. Чернявського говорить про те, що географія ніколи не обмежувала ні його світогляд, ні творчий потенціал. Літературні альманахи «З потоку життя», «Перша ластівка» критично сприйняті авторами-укладачами та їх сучасниками, сьогодні відіграють важливу роль для херсонців, як видання, що вийшли у нашому місці рідною мовою.

Таким чином, важливе місце у біографії письменника та громадського діяча посідає херсонський період його життя та творчості, оскільки тут М. Ф. Чернявський знайшов своїх нових друзів та однодумців, продовжив свою роботу як земський службовець, громадський та культурний діяч, педагог.

РЕЗЮМЕ

Стаття посвячена роботі українського писателя и общественного деятеля Чернявского М. Ф. в Херсонской губернской земской управе. С помощью анализа ряда источников установлены значимые вехи его жизни и творчества, связанные с земской службой.

Ключевые слова: земство, Херсонская губерния, украинская интеллигенция, политические репрессии, Н. Ф. Чернявский, В. И. Кедровский, А. Н. Грабенко.

SUMMARY

The article is devoted to the work of Ukrainian writer and public figure M. Cherniavskij's in the zemstvo's council of the Kherson's province. With help number of sources have investigated of his life and work related to the zemstvo's service.

Keywords: zemstvo, Kherson province, Ukrainian intelligence, political repressions, M. Cherniavskij, V. Kedrovckij, A. Grabenco.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Голомб Л. Творча індивідуальність Миколи Чернявського як поета-лірика в критиці // Науковий вісник Ужгородського університету. Філологія. – Вип. 9. – С. 66-73; Немченко І. В. «А мій дух – він буде жити...»: (Земні й небесні терени поета-філософа М. Чернявського) // Микола Чернявський: Літ. розвідки, бібліограф. нариси. – Херсон, 1998. – С. 5-17; Датченко Ю. В. Мова творів Миколи Чернявського. Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філолог. наук: спец.10.01.01 «Українська література» / Ю. В. Датченко. – Дніпропетровськ, 2007; Корівчак Л. Д. Лірика Миколи Чернявського. Проблеми поетики: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філолог. наук: спец.10.01.01 «Українська література». / Л. Д. Корівчак – Херсон, 2008.
2. Микола Чернявський – письменник, громадський діяч, педагог: тези доп. наук. конф./ Херсонське обласне управління культури; редкол.: Н. Д. Чухонцева. – Херсон: ХОУНБГ, 1993. – 85 с.
3. Микола Чернявський: бібліогр. Нариси / Л. Г. Голомб, І. Ю. Калиниченко, А. А. Крат; уклад. О. В. Лянсберг, уклад. І. М. Безлюдна – Херсон: ХОУНБГ, 1998. – 62 с – (Літературно-краєзнавчі студії).
4. Держархів Херсонської обл., ф.Р-4033, оп. 6, спр. 926. - Карна справа Чернявського Миколи Федоровича. 1929-1950. Том 1. – 158 арк.; спр. 927 Карна справа Чернявського Миколи Федоровича. 1937-1997. Том 2. – 83 арк.
5. Держархів Херсонської обл.: Путівник. – Київ, 2003. – 740 с. – С. 119.
6. Держархів Херсонської обл., ф.Р-4033, оп. 6, спр. 927. Карна справа Чернявського Миколи Федоровича. 1937-1997. Том 2. – 83 арк.
7. Там само.
8. Там само.
9. Константи: Альманах соціальних досліджень.– 1997. – №2. – 136с.
10. Держархів Херсонської обл., ф. Р-413, оп. 1, спр. 377, арк. 100; Чернявський М. Червона лілея / Чернявський М. Твори в двох томах. – К., 1966. – Т. 2. – С. 489-509.
11. Держархів Херсонської обл., ф. Р-1887, оп. 3, спр. 507.
12. Калиниченко І. Ю. До питання про херсонський період життя і творчості М. Ф.Чернявського / Микола Чернявський – письменник, громадський діяч, педагог: тези доп. наук. конф./ Херсонське обласне управління культури; редкол.: Н. Д. Чухонцева. – Херсон: ХОУНБГ, 1993. – С. 69-71.
13. Систематический свод постановлений Херсонского губернского земского собрания. 1900-1914 гг. / Изд-е Херсонской губернской земской управы. – Херсон: Типолитография Т-во преемн. О. Д. Ходушиной, уг. Потем. и Собор.ул., 1918. – Том 4. – с. 653-654.
14. Народное образование в Херсонской губернии за 1905 год год / Изд-е Херсонской губернской земской управы. – Херсон: Типография О. Д. Ходушиной, 1907. – 260 с; конволют.

15. Датченко Ю. В. Мова творів Миколи Чернявського. Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філолог. наук: спец.10.01.01 «Українська література» / Ю. В. Датченко. – Дніпропетровськ, 2007. – С.4.
16. Народное образование в Херсонской губернии за 1892-94 год / Изд-е Херсонской губернской земской управы. – Херсон: Тип. О. Д. Ходушиной, 1894. – 73с.
17. Народное образование в г. Херсоне за 1902 год / Изд-е Херсонской губернской земской управы. – Херсон: Типография “Юга”, 1903. – 28с.
18. Чернявський М. Вогонь життя / Чернявський М. Твори в двох томах. – К.: Вид-во художньої літератури «Дніпро», 1966. – Т. 2. – С. 121-129.
19. Перша ластівка: Альм. мол. укр.письменників/ Упоряд. і вступ, ст. М.Чернявського. – Херсон: Друкарня О. Д. Ходушиної, 1905. – 290, Ус.
20. Датченко Ю. В. Мова творів Миколи Чернявського. Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філолог. наук: спец.10.01.01 «Українська література» / Ю. В. Датченко. – Дніпропетровськ, 2007. – С. 4; Калиниченко І. Ю. До питання про херсонський період життя і творчості М. Ф. Чернявського / Микола Чернявський – письменник, громадський діяч, педагог: тези доп. наук. конф./ Херсонське обласне управління культури; редкол.: Н. Д. Чухонцева. – Херсон: ХОУНБГ, 1993. – С. 69-71.
21. З потоку життя: Альм. /Упоряд. М. Коцюбинський, М. Чернявський. – Херсон: Друк. О. Д. Ходушиної, 1905. – 282, II с.
22. Коцюбинський М. Твори в семи томах. – К., 1974. – Т.5. – С.307-309.
23. Там само. - С.322.
24. Чернявський М. Червона лілея / Чернявський М. Твори в двох томах. – К., 1966. – Т. 2. – С. 507
25. Н.Ф.С. Поезизя Н. Ф. Чернявского // Киевская старина. – 1904. - № 4. – С. 123-134.
26. Державний архів Херсонської області. Ф.Р-1887, оп. 3, спр. 507.
27. Чернявський М. П'яниця / Чернявський М. Твори в двох томах. – К.: Вид-во художньої літератури «Дніпро», 1966. – Т. 2. – С. 155-160.
28. Конощенко А. До історії земської школи на Херсонщині. – К.: Б.в., 1908. – С.10-11.
29. Константи: Альманах соціальних досліджень. –1997. – №2. – С. 76.
30. Держархів Російської Федерації, ф.102, оп. 245, спр. 231 (1), арк. 112.
31. Чернявський М. Ф. (ВТУХ) Рідна школа // Известия Херсонского уездного земства. – Год. 4 – 28 мая. – № 21. – 1917. – С. 624-625 (конволют).
32. Систематический свод постановлений Херсонского губернского земского собрания. 1900-1914 гг. / Изд-е Херсонской губернской земской управы. – Херсон: Типолитография Т-во преемн. О. Д. Ходушиной, уг. Потем. и Собор.ул., 1918. – Том 4. – 1249 с.
33. В.Костенко. Микола Чернявський (1868-1946) / Чернявський М. Твори в двох томах. – К., 1966. – Т. 1. – С.9.
34. Особові архівні фонди Інституту рукопису бібліотеки ім. В. І. Вернадського: Путівник. – К., 2002. – 768 с.

Надійшла до редакції 28.11.2013 р.